

Любов Бурковська

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ЗБЕРЕЖЕННЯ ТВОРІВ МОНУМЕНТАЛЬНОГО МАЛЯРСТВА В КУЛЬТОВИХ СПОРУДАХ

Анотація. У статті розглянуто питання збереження та реставрації творів монументального малярства. Подано короткий підсумок вже зробленого та запропоновано заходи, необхідні для покращення ситуації у сфері збереження мистецьких творів, які потребують державної та громадської підтримки.

Ключові слова: давня пам'ятка, монументальне малярство, пам'яткоохоронна справа, реставрація, культурна спадщина.

Аннотация. В статье рассмотрены вопросы охраны и реставрации произведений монументальной живописи. Кратко подытожены мероприятия, сделанные в области охраны памятников искусства и предложены направления для улучшения ситуации, требующие государственной и общественной поддержки.

Ключевые слова: памятники древности, охрана памятников, монументальная живопись, реставрация, культурное наследие.

Summary. The actuality problem the activity for protection monuments to the past monumental painting in the building of cult. In the article reflects question activity for protection monuments to the past and restoration monumental painting. The authors are formulating the row of actions, which must be immediately out at national level.

Key words: monument to the past, protection of cultural heritage, monumental painting, restoration, cultural heritage.

Зосередження уваги на проблемі культурної спадщини нашого народу дає змогу зрозуміти характер історичного розвитку минулих епох та осягнути особливості світогляду, етичних та естетичних уявлень українців.

Актуальність цієї теми посилюється активізацією громадського інтересу до проблем національного відродження, до заповнення маловідомих сторінок українського мистецтва, усвідомлення місця та ролі національного мистецтва у європейській і, ширше, – у світовій культурі.

Суспільні зміни кінця ХХ – початку ХХІ ст. привнесли в пам'яткоохоронну справу нові віяння. Поняття “пам'ятка національної спадщини” сьогодні набула національно-патріотичного змісту. Останніми роками сприйняття та усвідомлення проблемних питань пам'яткоохоронної справи та сприйняття значення історико-культурної спадщини відбувається на основі наукових знань. Наукові дослідження розкривають об'єктивний зміст і значення мистецьких творів, забезпечують достовірність в інтерпретації культурних

явищ і цілісність усвідомлення історико-культурних процесів [6].

Однією з позитивних тенденцій у справі збереження пам'яток мистецтва є факт зростання та поглиблення уваги не лише до хрестоматійних, знакових пам'яток, а й до творів так званого “другого ешелону”. Зазначені тенденції особливо важливі, оскільки лише сукупність визначних і рядових пам'яток розкриває всі нюанси національного художнього мислення, окреслює шляхи культурного розвитку, інколи синхронні із загальноєвропейським, а часто цілком самобутні, зумовлені соціально-історичною ситуацією в нашій країні у той чи той період.

Культурно-мистецькі надбання країни мають у собі духовну енергію і досвід попередніх поколінь, вони – символи її становлення і розвитку. У цьому контексті, зусилля які суспільство спрямовує на збереження та продовження фізичного існування пам'яток культури є свідченням рівня його розвитку, ознакою культури та інтелектуального потенціалу нації.

Серед величезного масиву культурної спадщини України давнє монументальне малярство становить чи не найменшу і найуразливішу групу.

Твори монументального малярства, як і всі витвори людських рук, мають часові межі фізичного існування. Вони, впродовж усього часу свого існування, піддаються впливу природних умов, залежать від суспільно-історичних обставин і від ставлення до них людини.

За радянського часу в полі зору державної системи охорони культурних надбань перебували здебільшого хрестоматійні пам'ятки. Маємо на увазі добре відомі архітектурні будови та комплекси, які знаходяться в столиці та у великих історичних центрах. Натомість, упродовж десятиліть, поза увагою охоронної справи залишались пам'ятки невеликих міст і сіл – усе те, що становило історичну основу культурного розвитку, де з покоління в покоління зберігалися давні традиції українського народу.

Тільки останніми роками набули актуалізації та помітно поживались пам'ятоохоронні заходи щодо ґрунтового дослідження та

врятування архітектурних пам'яток та монументальних розписів малих міст і населених пунктів регіонів України. Перші кроки, зроблені у цьому напрямку, дали відчутні результати – проведена інвентаризація виявила значну кількість невідомих або мало вивчених, проте важливих в історико-культурному сенсі пам'яток. Згодом з'явилась велика кількість наукових публікацій про історію, дослідження та реставрацію нововиявлених творів, що дало змогу впровадити до наукового обігу значний корпус пам'яток та значно розширити історіографію давнього українського мистецтва.

Дослідження ряду недавно розкритих творів показало, що серед них є чимало таких, в яких сфокусувались ідейно-естетичні спрямування і потреби свого часу і які за своїми історичним і художнім значенням не поступаються добре знайомим хрестоматійним пам'яткам.

В українському мистецтвознавстві вже давно склались певні уявлення про основні напрями в розвитку національного мистецтва, що ґрунтуються на вивченні видатних художніх творів.

Подальше комплексне дослідження пам'яток міст і сіл, віддалених від великих центрів, – одне з актуальних завдань вітчизняної культурології та мистецтвознавства. Маловідомі або майже невідомі, часто забуті, ці пам'ятки дають змогу, по-новому оцінити і глибше усвідомити характер розвитку художньої культури нашої країни, з'ясувати особливості процесу засвоєння нових тенденцій, розширити діапазон дослідницьких зацікавлень, як правило, зосереджених на пам'ятках Києва, Львова, Чернігова та інших великих історичних міст.

Цінність багатьох пам'яток монументального мистецтва, виявлених, розкритих і відреставрованих за останні роки, визначається не лише тим, що засвідчують місцеві художні смаки та шляхи рецепції великих стилів, а й тим, що часто вони спонукають до перегляду сталих дефініцій щодо процесу змін стильових напрямів в українському мистецтві. Завдяки їм вдається зрозуміти ступінь поширеності тих чи тих композиційних і малярських засобів, визначити протографи важ-

ливих іконографічних схем та образної типології, розпізнати тенденції ще не викристалізованих стилів.

У монументальному малярстві невеличких міст і населених пунктів ознаки “народного письма” особливо помітні, що зумовило виникнення там творів з неповторним національним колоритом. Долучення до історії мистецтва нових пам’яток розкриває широкі перспективи для розкриття витоків і впливів народного мистецтва на професійну художню культуру, що є яскравим свідченням децентралізації і демократизації тогочасних художніх процесів і вносить суттєві корективи в усвідомлення характеру генези вітчизняного мистецтва.

Однією з важливих проблем пам’яткоохоронної справи є розроблення теоретичних і практичних проблем реставрації. Сьогодні неможливо уявити якісні й повноцінні наукові дослідження та узагальнювальні видання без врахування доробку реставраторів. Історія реставрації ще зовсім молода галузь науки, тому наукове розроблення питань історії та теорії реставрації завжди було і залишається складною для вирішення проблемою. Реставрація як наука упродовж тривалого часу розвивається переважно завдяки емпіричному досвіду, лише за останні роки цей набутий досвід почав формуватись в окремі наукові розвідки.

Наукове обґрунтування процесу реставрації має величезне практичне та теоретичне значення. Оскільки саме під час реставрації з’являється інформація, яка є важливим джерелом об’єктивних знань про пам’ятку. Підходи до реставраційних проблем упродовж років суттєво змінювались, багато з них й досі залишаються не розв’язаними. Наразі не існує об’єктивних критеріїв визначення якості як окремих технічних операцій, так й усього процесу реставраційних робіт. Відсутні єдині схеми класифікації матеріалів, потребують упорядкування теоретичні принципи, поняття та термінологія реставраційного процесу. Відсутність реальних методологічних основ реставраційної справи призводить до значних прорахунків і небажаних наслідків реставрації. Необхідність визначен-

ня об’єктивних і безсумнівних критеріїв для оцінки кінцевого наслідку – одне з актуальних завдань теорії реставрації [11].

Ще донедавна досягнення так званого “експозиційного вигляду” – відновлення, максимальне відтворення твору в первісному стані було основним методом вирішення реставраційних завдань. Широке й тривале застосування цього методу призвело до спотворення багатьох пам’яток образотворчого мистецтва. Новий, прогресивніший підхід, який передбачає лише закріплення і консервацію твору, за мінімального втручання в структуру пам’ятки та обережного застосування нових реставраційних матеріалів, також не зовсім виправдав себе, оскільки тут ігнорується етап естетичне викінчення твору. Останніми роками в реставрації тривають активні пошуки методів, які б поєднали повний комплекс реставраційних робіт з науково обґрунтованим естетичним відродженням твору [11].

У зазначеному контексті однією з найбільш показових і складних робіт є реставрація фресок кінця XIV – початку XV ст. церкви Вознесіння Христового в селі Лужани Кіцманського району Чернівецької області, виконана на високому професійному рівні колективом львівського інституту “Укрзахідпроектреставрація” [17].

Фрагменти лужанських фресок були відомі вже давно і описані Г. Логвином [7; 8] та І. Стефанеску [18]. Але тільки 1992 р. розпочалось їх планомірне дослідження на сучасному рівні і до 1996 р., незважаючи на значні труднощі в роботі, вдалось розкрити всі збережені фрески бабинця і нартексу, провести зміцнення тиньку, розписів, кладки, зробити тонування і надати ансамблю експозиційного вигляду. Художники-реставратори не просто реставрували фрески, вони естетично їх відродили. Майстерність і глибоке відчуття стилю у проведенні тонувань стали характерною ознакою цього визначного твору. Тепер цей унікальний фресковий ансамбль, який не має прямих аналогій у світовому мистецтві, потребує комплексного історико-мистецтвознавчого дослідження [16].

Колективом інституту “Укрзахідпроектреставрація” відреставровано також розписи

костелу Якима і Ганни у Володимирі-Волинському (XVII ст.), фрески XIV ст. у відомій пам'ятці X–XV ст. – Горянській ротонді в Ужгороді. Фресковий розпис церкви-ротонди св. Миколи наближений за стилем до західноєвропейського готичного мистецтва та проторенесансу Італії. Доробком цього ж інституту є реставрація середньовічного стінопису церкви-фортеці XIV ст. у с. Сутківцях, стінопису у церкві с. Олександрівка в Закарпатті, темперний живопис XX ст. художника М. Сосенка у Львівському медучилищі, майже знищений стінопис Яна Розена у костелі Стрітєння у Львові, дорогоцінні фрагменти фрескового орнаменту кінця XII ст. на віконному відкосі церкви Св. Пантелеймона в Галичі, стінопис XVII ст. дерев'яної церкви Св. Трійці в одному з мікрорайонів Львова Сихові [1].

Значним внеском фахівців львівського інституту в справу збереження культурної спадщини України була реставрація іконостасних ансамблів, серед яких визначні пам'ятки кінця XVII ст. іконостаси Івана Рутковича та його кола з Волі-Деревлянської та Волі-Висоцької, з жовківських храмів – церкви Св. Трійці та церкви Різдва Богородиці.

Завдяки високому професіоналізму художників-реставраторів корпорації “Укрпроект-реставрація” (Київ) проведені масштабні роботи із збереження таких видатних пам'яток Києва, як фрески Кирилівської церкви (XII ст.), олійний живопис Володимирського собору, живопис Андріївської церкви (XVIII ст.). Розпочато роботи з розшарування двох періодів фрески (XII ст. і XVII ст.) церкви Спаса на Берестові [13].

Проведено складні комплексні роботи з реставрації розписів Трапезної палати Києво-Печерської лаври з церквою Св. Антонія і Феодосія, фресок церкви Св. Василя (1190 р.) в м. Овручі, фресок XIV ст. церкви Іоанна Предтечі в Керчі, всесвітньо відомих мозаїк у базиліках Херсонеса. Завдяки багаторічній підготовчій роботі вдалося розкрити фрески в малій мечеті Бахчисарайського палацового комплексу та зразки первісного розпису в кількох його приміщеннях палацу-музею [4].

Упродовж кількох років київські реставратори виконували консерваційні заходи і спо-

стереження за унікальними фресками Іст. н. е. зі “Склепу Деметри” в Керчі. Непрості умови зберігання пам'ятки, що лежить на глибині 6,15 метра від рівня землі, спричинили проблеми, не вирішені ще й дотепер [13].

За концептуальними засадами наукової реставрації пам'яток – дбайливого ставлення до автентичної структури об'єкта були відроджені ікони високих іконостасів – Спасо-Преображенської церкви в с. Великі Сорочинці Полтавської обл., Троїцької надбрамної церкви Києво-Печерської лаври, собору Різдва Богородиці в Козельці Чернігівської обл. [14].

Колективом Чернігівської реставраційної майстерні у 1977–1980 роках відроджено унікальну Юрієву Божницю – єдиний зразок твору, що за будівельними прийомами й формами належить до переяславської архітектурної школи, а за характером фрескового розпису 1098–1125 років – до Київської школи монументального живопису. Пам'ятку збудовано і розписано, як гадають, за князя Володимира Мономаха 1098 р. [9]. Остерські фрески стоять ближче до мистецтва XII ст. і є проміжною ланкою між київськими софіївськими розписами, від яких відрізняються способом письма, колоритом і типажем, та фресками Михайлівського собору, з якими їх зближує наявність місцевих києворуських рис – крупні, величні образи, вільне компоновання, сміливі зіставлення кольорових площин [10].

Попри зазначені досягнення, багато унікальних пам'яток українського монументального мистецтва потребують сьогодні мистецтвознавчих досліджень і нагальної уваги реставраторів. Такою пам'яткою, серед інших, є ансамбль монастиря (XIII–XVII ст.) у м. Лаврові Івано-Франківської обл. На території монастиря у 1983–1986 роках фахівцями Карпатської архітектурно-археологічної експедиції проводилися археологічні дослідження, що виявили унікальну кераміку XIII ст. та поховання давньоруського періоду у підземеллях Онуфріївської церкви. Інститутом “Укрзахідпроектреставрація” ще у 80-х роках XX ст. розроблено Проект загальної реставрації монастирського комплексу. Вівтарну частину церкви св. Онуфрія археологи датують XIII ст., ймовірно це один з перших три-

конхових храмів України. Науковці припускають, що фундатором церкви міг бути галицький князь Лев Данилович. Існує також гіпотеза, що у лаврському храмі зберігалися мощі св. Онуфрія У 1910–1914 роках храм зазнав суттєвих перебудов, які значно змінили його первісний вигляд. Під час ремонтних робіт відомий український художник М. Сосенко віднайшов у храмі під записами ХІХ ст. фрески середини ХVІ ст. За матеріалами археологічних досліджень, фресковий розпис оздоблював увесь інтер'єр храму. Проте фрески було виявлено лише в приміщенні, яке тепер є західним крилом центральної нави, а первісно було нартексом, добудованим з метою збільшення внутрішнього простору храмового інтер'єру [15]. Подальші мистецтвознавчі дослідження підтвердили унікальність іконографії лаврівських фресок та їх велику мистецьку вагу для вітчизняної культури.

Це був значний внесок, попри прорахунки та упущення, які зробили реставраційні і пам'яткоохоронні установи, у справу збереження культурної спадщини нашої країни.

Ще одне проблемне питання пам'яткоохоронної справи – доцільність, методологічна обґрунтованість і програмова визначеність відтворення зруйнованих пам'яток. Зазначена проблема, з огляду на її культурно-історичну вагу і вартість процесу відтворення, вже давно перетворилась на тривалу дискусію фахівців.

За державні кошти та кошти місцевих бюджетів відтворено зруйновані пам'ятки – Успенський собор Києво-Печерської лаври, Михайлівський собор, церква Різдва Христового на Контрактовій площі, церква Різдва Богородиці на Поштовій площі (м. Київ), Преображенський собор (м. Одеса), собор св. Володимира (м. Севастополь) та ін.

Проблема відтворення зруйнованих пам'яток посилюється відсутністю розробки питань відновлення інтер'єрів культових споруд, зокрема таких, де існували розписи різних епох і стилів. Прикладом такого різностильового художнього ансамблю є інтер'єр храму Михайлівського Золотоверхого монастиря. Незважаючи на мистецьку вагу та велике історико-культурне значення храму, гостра дискусія мистецтвознавців і реставраторів

щодо принципів відновлення розписів його інтер'єру розгорнулася вже після завершення відновлювальних робіт. Можна припустити, що за умови більшої принциповості та наполегливості фахівців у вирішенні зазначених проблем визначна пам'ятка могла мати більш гармонійне художньо-композиційне та образно-стильове вирішення.

Останніми роками пам'ятки монументального мистецтва опинилися під загрозою внаслідок “безконтрольних дій малоосвічених, без потрібних коштів для кваліфікованих робіт, громад” [5].

У зв'язку з погіршенням економічної ситуації в країні в багатьох випадках бракує коштів на реставрацію пам'яток державним коштом, тому поверненням культових споруд релігійним громадам було відкрито шлях до їх врятування. Ремонтуючи та відбудовуючи їх своїм коштом, громади віруючих зберігають пам'ятки від подальшого руйнування. Проте реставраційно-відновлювальні роботи, здійснювані без консультацій, погоджень з науковцями та постійного контролю компетентних органів охорони пам'яток, створюють безпосередню загрозу спотворення зовнішніх форм та інтер'єрів пам'яток. Самочинне проведення релігійними громадами ремонтів і перебудов набуває неконтрольованого розвитку та завдає значної шкоди пам'яткам культурної архітектури. Поновлюється, а то й зовсім знищується монументальний живопис, що не відповідає смакам прихожан.

Зокрема, широкого розголосу набули факти “перемалювання” фрескових розписів ХVІІІ ст. у храмах Києво-Печерської лаври. У цьому контексті особливо загрозово видаються намагання столичної влади вилучити з-під юрисдикції Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника, з подальшим переданням Києво-Печерській лаврі для проведення богослужінь пам'ятку світового значення – церкву Спаса-на-Берестові ХІІ ст., фрески якої потребують негайної реставрації.

Прикладами варварського ставлення до творів монументального мистецтва є випадок у Кам'янці-Подільському, що на Хмельниччині, де міськрада без погодження з дирекцією

заповідника передала релігійній громаді найдавнішу споруду міста – Миколаївську церкву XIII ст. Громада заштукатурила залишки розписів, не допустила до храму вчених, зірвала проведення запланованих на 1992 р. реставраційних робіт. Інша громада, отримавши в своє розпорядження унікальну Петропавлівську церкву 1580 р., заштукатурила фрагменти фресок XVI ст. [5]. І таких прикладів можна привести багато: в архівах інституту “Укрзахідпроектреставрація” (Львів) та корпорації “Укрпроектреставрація” (Київ) зберігається документація, яка містить вичерпну інформацію стосовно пам’яток монументального мистецтва, частково чи повністю втрачених останніми роками.

Очевидним є факт, що процес оновлення, а точніше варварського “перемальовування” іконостасів у культових спорудах, сьогодні набув загрозливих масштабів. Священики і парафіяни, намагаючись надати своєму храмові більшої ошатності, часто доручають малярські роботи некваліфікованим самоукам, які оновлюють і перемальовують давні розписи та іконостасні ікони [12].

Відкриття релігійними організаціями реставраційно-будівельних підприємств – ще один аспект проблеми збереження архітектурних пам’яток. Оскільки зазначеним організаціям зазвичай бракує кадрів кваліфікованих реставраторів, виконані ними ремонтно-відновлювальні роботи проводяться на низькому професійному рівні і часто спотворюють зовнішній вигляд та інтер’єри храмів [2].

Мистецькі твори руйнуються, спотворюються і гинуть не тільки від природного старіння та від рук зловмисників, а часто-густо від людського недбальства, спричиненого низькою свідомістю людей. Як приклад останнього – втрата для мистецької скарбниці нашого народу видатного твору українського ікономалярства пензля Федора Сеньковича – ікони “Похвала Богоматері” з Ріпнева. У 1988 р. внаслідок пожежі, яка виникла від короткого замикання в дерев’яній церкві св. Покрови в селі Ріпневі Буського району Львівської обл. обгоріла вмонтована у вітвар робота Ф. Сеньковича [3].

Зазначені сумні факти змушують визнати

хибність прийнятих рішень щодо повернення високохудожніх творів на вимогу релігійних громад у храми, адже там існує загроза їх викрадення або знищення. Визначні пам’ятки повинні зберігатися в музейних умовах під постійним наглядом науковців і реставраторів. Як слушно зауважує В. Вуйцик, “мистецькі цінності лише умовно можуть бути власністю окремої особи чи релігійної громади – вони є загальнонаціональними надбаннями, власністю всієї нації” [3].

Як показав час, об’єднання зусиль різноманітних наукових і громадських закладів, окремих ентузіастів-краєзнавців у справі дослідження, збереження та відродження культурної спадщини стали суттєвою допомогою українській владі у розбудові державної політики у сфері культури. Звернення до історичних коренів свого народу, відновлення призабутих його вікових традицій і духовних цінностей сприяють відродженню суспільної свідомості української спільноти, зумовлюють прагнення зберегти для майбутніх поколінь в автентичному вигляді найвиразніші сторінки своєї багатовікової історії.

Висвітлення та оцінка сучасної ситуації у справі збереження, реставрації та відродження пам’яток монументального малярства свідчить про значні досягнення українських науковців і реставраторів. Водночас існує значна кількість невирішених проблем, що потребують невідкладних пам’ятоохоронних заходів, підкріплених державною підтримкою та постійною увагою усього суспільства. Лише за таких умов нагальні проблеми охорони культурної спадщини мають шанси на покращення.

Література:

1. Акуленко В. І. Охорона пам’яток в Україні. 1917–1990. – К., 1991. – С. 194–195.
2. Акуленко В. І. Свобода совісті – свобода реставрації? // Старожитності. – 1992. – Ч. 1. – С. 4.
3. Вуйцик Володимир. Доля ікони “Похвала Богоматері” з Ріпнева // Родовід. – Число 8. – С. 27.
4. Дорофієнко І. Актуальні проблеми збереження та реставрації пам’яток церковного мистецтва // Живописна Україна. – 1992. – № 1–2. – С. 19.
5. Дорофієнко І. Реставрація стародавніх малювань // Пам’ятки України. – 1993. – № 1–6. – С. 111.
6. Культурный прогресс: философские проблемы. – М., 1984. – С. 91

7. Логвин Г. Н. Мистецтво XIV – першої половини XVII століття // Історія українського мистецтва. – К., 1967. – Т. 2. – С. 173.
8. Логвин Г. Н. По Україні. Стародавні мистецькі пам'ятки. – К., 1968. – С. 339–342.
9. Макаренко М. Старогородська “божниця” та її малювання // Чернігів і північне лівобережжя – К., 1928. – С. 205–223.
10. Мамолат Є. С. Монументальний живопис // Історія українського мистецтва. В 6-ти томах. – К., 1966. – Т. 1. – С. 308–310.
11. Музееведение и охрана памятников. Реставрация и консервация музейных ценностей. – Вып. 6. – Методологические принципы восполнения утрат и копирования монументальной живописи. – М., 1980. – С. 6–18.
12. Овсійчук В. А. Збереження українських ікон – нагальна справа сучасності. – 1991. – Ч. 2–3. – С. 4–5.
13. Овсійчук В. Мистецтво XIV – першої половини XVI ст.: мотиви готики // Кравич Д. П., Овсійчук В. А., Черепанова С. О. Українське мистецтво: Навч. посіб.: У 3 ч. – Ч. 2. – Львів: Світ, 2004. – С. 228.
13. Орленко М. І., Дорофієнко І. П. Зберегли для нащадків. К., 2001 р. – С. 19.
14. Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР. – Т. 4. – С. 300.
15. Рожко М. Археологічно-архітектурні дослідження церкви св. Онуфрія Лаврського монастиря // Українське сакральне мистецтво: традиції, сучасність, перспективи (Українське сакральне мистецтво XIII–XV ст.). Матеріали третьої міжнародної наукової конференції (Львів, 4–5 травня 1995 р.) – Львів, 2001. – С. 84–96.
16. Садова О., Скрентович Я., Рішняк О. Дослідження стінопису західної стіни нави церкви Вознесіння Господнього в Лужанах // Вісник Інституту “Укрзахідпроектреставрація”. Число 17. – Львів, 2007. – С. 75–85.
17. Слободян В. Реставрація фресок церкви Вознесіння Господнього в Лужанах // Пам'ятки України: історія і культура. Науковий часопис. – 2008. – Число 2 (159). – С. 1.
18. Stefanescu I. La peinture religieuse en Bucovine et en Moldavie. – Paris, 1928. – S. 50.